

15. Литвинцева Е. Реформирование государственной службы в зарубежных странах / Е. Литвинцева // Гос. Служба. – 2010. – № 6. – С. 173-184.

16. Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції : моногр. / ред. Ю. П. Битяк, О. Г. Данильян. – Х.: Право, 2010. – 384 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Джафарова Олена В'ячеславівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративної діяльності поліції Харківського національного університету внутрішніх справ.

УДК 349.42

ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

Володимир КУРИЛО, Марина ГАЄВИЦЬ (Київ)

У статті розглянуто та проаналізовано стан правового регулювання відносин щодо діяльності особистих селянських господарств в Україні в умовах сьогодення, досліджені основні позитивні приписи чинного законодавства виявлено низку недоліків з метою удосконалення законодавства у зазначеній сфері.

Ключові слова: особисте селянське господарство, сільський зелений туризм.

В статье рассмотрено и проанализировано состояние правового регулирования отношений в сфере деятельности личных крестьянских хозяйств в Украине, исследованы основные позитивные предписания действующего законодательства и выявлен ряд недостатков с целью усовершенствования законодательства в данной сфере.

Ключевые слова: личное крестьянское хозяйство, сельский зеленый туризм.

In the article the condition of legal regulation of the relations in the sphere of personal country farms activity in Ukraine has been considered and analysed. The main positive instructions of the current legislation have been investigated and a number of shortcomings for the purpose of legislation improving in this sphere has been revealed. It has been emphasized that currently there is a non-systematic, selective ratio of national legislators to regulate relations in the sphere of private farms in Ukraine. However, it has been stated that the adoption of the Law of Ukraine "On rural green tourism" can become the essential legal instrument of the regulation.

Keywords: private farm, rural green tourism, legal instrument, land code, sole proprietor, manual labour.

Постановка проблеми. Роль держави полягає в здійсненні підтримки виробництва та реалізації найбільш трудомістких, капіталомістких і дефіцитних видів продукції в особистих селянських господарствах, ефективному розвитку сільськогосподарського виробництва та інших видів діяльності на селі та підвищенню зайнятості і добробуту сільського населення, оскільки переважна частка найбільш трудомістких і капіталомістких продуктів харчування в країні виробляється особистими селянськими господарствами з використанням в основному ручної праці [1]. Саме тому інтерес до законодавчого регулювання правовідносин у сфері діяльності особистих селянських господарств посилюється з кожним роком як з боку селян-господарників, державних органів, органів місцевого самоврядування, так і з боку науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему становлення та розвитку сільськогосподарських господарств у різних аспектах розглядали В. І. Андрейцев, Н. О. Багай, О. Г. Бондарь, О. В. Гафурова, В. М. Єрмоленко, В. П. Жушман, В. М. Завгородня, О. І. Заєць, В. І. Курило, А. М. Мірошніченко, В. В. Носік, В. І. Семчик, А. М. Статівка, Н. І. Титова, В. Ю. Уркевич, В. Д. Швець, Ю. С. Шемшученко, М. В. Шульга, В. В. Янчук, В. З. Янчук та ряд інших авторів.

Мета статті. Віддаючи належне науковому доробку вчених, хотілося б зосередити увагу на особливостях відносин у сфері діяльності особистих селянських господарств з метою виявлення на основі аналізу позитивних рис і недоліків Закону України «Про особисте селянське господарство» та запропонувати шляхи його вдосконалення. Особливе місце у дослідженні вчених займають: земельні, майнові, господарські, податкові відносини, а також проблеми зайнятості та соціального захисту громадян, які здійснюють ведення особистих селянських господарств.

Виклад основного матеріалу. До прийняття Земельного кодексу України від 25.10.2001 р. в Україні особисте селянське господарство носило назву особистого підсобного. Закон України «Про особисте селянське господарство» (далі - Закон) закріпив правовстановище особистого селянського господарства [2]. Правовий аналіз понять "особисте селянське господарство" та "особисте підсобне господарство", ґрунтуючись на основі судової практики, висновків органів державної влади, дає зрозуміти, що вказані поняття є тотожними. Так, наприклад, Верховний Суд України на спільному засіданні Судових палат у цивільних та адміністративних справах 24 червня 2015 року ухвалив постанову у справі № 6-228цс14, предметом якої був спір про скасування рішень сільської ради, визнання державних актів на право приватної власності на земельну ділянку недійсними прирівняв поняття «особисте підсобне господарство» та «особисте селянське господарство» [3].

Важливим для українського законодавця та правозастосовної практики є розмежування понять "особисте селянське господарство громадян" і "фізична особа-підприємець". Розмежування названих понять базується на статусі фізичної особи-підприємця, що визначається державною реєстрацією державним реєстратором в установленому порядку. Особисте селянське господарство виникає після отримання земельної ділянки для зайняття такою діяльністю без проведення державної реєстрації. Вочевидь потребує уточнення співвідношення організаційно-правового статусу особистого селянського господарства з селянським (фермерським) господарством, на відміну від якого особисте селянське господарство не є юридичною особою і не може застосовувати працю найманих осіб за контрактом чи договором, а діє на основі приватної власності, побудованої на праці членів сім'ї. На думку В.М. Єрмоленка надання фермерському господарству статусу юридичної особи викликало існування двох видів господарств: юридичних осіб та без права юридичної особи (селянських (фермерських) господарств). Вказана градація призвела до виникнення бінарної конструкції майнової відповідальності одного й того ж самого суб'єкта: новостворені фермерські господарства несуть відповідальність, обмежену належним їм на праві власності майном, тоді як більш ранні господарства, крім спільного сумісного майна їх членів, змушені будуть відповідати особистим майном останніх. Тому, на думку вченого, доцільно внести зміни до закону щодо обов'язковості процедури перереєстрації селянських (фермерських) господарств для надання їм статусу фермерського [4, с. 18].

До переваг особистого селянського господарства слід віднести реалізацію конституційного права на працю, де законодавець у 2008 році закріпив норму належності до зайнятого населення членів особистих селянських господарств, які забезпечують себе роботою самостійно за умови, що робота в цьому господарстві для них є основною. Відповідно до Порядку реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу, ведення особистого селянського господарства вважається основною роботою для члена такого господарства за умови, що протягом 12 місяців, які передували дню звернення до центру зайнятості, він провадив лише таку діяльність чи одночасно перебував у трудових відносинах або був зайнятим згідно із частиною першою статті 4 Закону України "Про зайнятість населення" менше шести місяців [5]. На наш погляд, позитивним у діяльності особистих селянських господарств є тенденція до більш чіткого нормативного регулювання такої діяльності, наприклад у сфері зайнятості - прийняття Інструкції з ведення погосподарського обліку в сільських, селищних та міських радах (затверджена наказом Державного комітету статистики 08.12.2010 р. за № 491), яка знімає всі питання здійснення обліку особистих селянських господарств сільськими, селищними, міськими радами за місцем розташування земельної ділянки.

Визначений статтею 6 вищезазначеного Закону правовий режим майна особистого селянського господарства, який до майна, що використовується для ведення особистого селянського господарства, відносить земельні ділянки, жилі будинки, господарські будівлі та споруди, сільськогосподарську техніку, інвентар та обладнання, транспортні засоби, сільськогосподарських та свійських тварин і птицю, бджолосім'ї, багаторічні насадження, вироблену сільськогосподарську продукцію, продукти її переробки та інше майно, набуте у

власність членами господарства в установленому законодавством порядку. Майно, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, може бути власністю однієї особи, спільною частковою або спільною сумісною власністю його членів відповідно до закону. Правовий нігілізм у діяльності особистого селянського господарства проявляється у забороні будівництві житлових будинків на земельних ділянках з видом використання для ведення особистого селянського господарства без зміни цільового призначення земельної ділянки [6]. Автори дійшли висновку, що для того, щоб здійснювати особисте селянське господарство у формі зеленого туризму та пропонувати послуги з відпочинку, житловий комплекс повинен бути збудований до того, коли розпочнеться така діяльність. Видається, що наведене не можна віднести до позитиву у діяльності особистого селянського господарства.

З метою проведення порівняльного аналізу звернемося до законодавства Російської Федерації, а саме до закону РФ «О личном подсобном хозяйстве», у якому встановлено: «Для ведения личного подсобного хозяйства могут использоваться земельный участок в черте поселений (приусадебный земельный участок) и земельный участок за чертой поселений (полевой земельный участок)». Тобто законодавчо визначено поділ земель на присадибну земельну ділянку і на польову земельну ділянку. При цьому присадибна земельна ділянка визначається як ділянка, що використовується для «производства сельскохозяйственной продукции, а также для возведения жилого дома, производственных, бытовых и иных зданий, строений, сооружений с соблюдением градостроительных регламентов, строительных, экологических, санитарно-гигиенических, противопожарных и иных правил и нормативов» [7]. Польова земельна ділянка ж визначається, як ділянка, що використовується виключно «для производства сельскохозяйственной продукции без права возведения на нем зданий и строений». Очевидно, що російський законодавець набагато чіткіше регулює відповідні правовідносини, а ніж норми вітчизняного законодавства.

Не коригуються зміни до Закону, внесені у 2015 році в частині передачі в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення особистого селянського господарства строком дії договору оренди землі не меншим як 7 років [8]. Вказане позбавляє особу, яка займається особистим селянським господарством можливості відмови або розірвання договору в разі настання непередбачених обставин достроково. Саме тому селянському господарству притаманна специфічна ознака – наявність ризику.

Відповідно до статті 1 Закону особисте селянське господарство - це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму.

Науковці виділяють основним недоліком Закону відсутність правового регулювання відносин у сфері сільського зеленого туризму. Закон України «Про туризм» містить визначення понять «сільський туризм» і «зелений туризм». Перше з них розглядається виключно як самостійний вид туризму, що відповідно не має ототожнення з зеленим, в той час коли зелений ототожнюється з екологічним [9, с.41]. Але в Законі України «Про особисте селянське господарство» вживається термін «сільський зелений туризм», а його визначення, як таке, взагалі відсутнє не лише у цьому законі, а й у вітчизняному законодавстві взагалі. Він вважається однією із послуг, що надаються особистими селянськими господарствами і потребує хоча б якогось урегулювання, наприклад шляхом прийняття Закону України «Про сільський зелений туризм», а також внесення доповнень до Закону України «Про особисте селянське господарство». Слушною є думка В.В.Носіка, який зазначає, що Закон України «Про особисте селянське господарство» потрібно доповнити нормами, які би визначали «особливості надання особистим селянським господарством послуг у сфері сільського туризму, встановити гарантії здійснення членами таких господарств господарської діяльності з надання послуг сільського туризму, передбачити

законодавчі вимоги щодо якості та безпечності надання послуг сільського туризму особистими селянськими господарствами, встановити межі втручання органів державної влади та місцевого самоврядування ..., передбачити інформаційне, кадрове та фінансове стимулювання розвитку...» [9, с.44].

Виходячи із світової практики ведення зеленого сільського туризму існує три його типи: агротуризм, відпочинковий туризм, екотуризм. Агротуризм – вид сільського зеленого туризму, як пізнавального, так і відпочинкового характеру, пов'язаний з використанням підсобних господарств населення, або земель сільськогосподарських підприємств, які тимчасово не використовуються в аграрній сфері. Цей вид може не мати обмежень в навантаженості на територію і регламентуванні видів розважального відпочинку.

Другий тип – відпочинковий (відпочинок на селі). Базою його розвитку є капітальний житловий фонд на садибах господарів та наявні природні, рекреаційні, історико-архітектурні, культурно-побутові і інші надбання тієї чи іншої місцевості. Нарешті, екотуризмом є науково-пізнавальний вид сільського зеленого туризму, характерним для сільських місцевостей і сіл, розташованих у межах територій національних парків, заповідних зон, природних парків тощо, де передбачено відповідні обмеження щодо навантажень на територію та регламентовано види розважального відпочинку.

Головною фігурою в забезпеченні функціонування відзначених видів туризму, в організації відпочинку на селі виступає сільська родина, яка надає житло, забезпечує харчування і знайомить з особливостями сільської місцевості. Сільський зелений туризм являє собою специфічну форму відпочинку на селі з широкою можливістю використання природного, матеріального і культурного потенціалу регіону.

Сільський зелений туризм у більшості країн розглядається як невід'ємна складова частина комплексного соціально-економічного розвитку села та як один із засобів вирішення багатьох сільських проблем [10, с 274].

Не можна заперечувати, що регулювання особистого селянського господарства здійснюється не тільки єдиним законом, але й низкою кодифікованих та інших актів, адже у ньому переплітаються норми сімейного, лісового, водного, цивільного, трудового, господарського права [11]. Саме тому про аграрне право як комплексну галузь права зазначали вчені-правознавці В.І. Курило [12], О.Г. Бондар [13], М. І. Козир [14, с. 46, 49], В. І. Семчик [15, с. 25], В. В. Янчук і В. З. Янчук [16, с. 12]) та інші.

Підтримуючи норми статті 10 Закону щодо державної підтримки особистих селянських господарств та включення до загальнодержавних програм відповідних коштів на підтримку особистих селянських господарств органами виконавчої влади та органи місцевого самоврядування не можна не проаналізувати Закон України «Про Державний бюджет України на 2015 рік», яким передбачено фінансування таких програм, як державна підтримка галузі тваринництва, фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів, фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі [17].

Чинне законодавство України до державної підтримки особистих селянських господарств відносить: забезпечення розвитку інфраструктури роздрібною торгівлі згідно з визначеними соціальними стандартами, створення системи замовлень на закупівлю сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах і сільськогосподарських підприємствах відповідно до довгострокових контрактів; організація постачання особистим селянським господарствам насіння, матеріалів, отрутохімкатів, добрив, молодняка худоби, птиці [18]. Прослідковуються поодинокі випадки підтримки фермерських та особистих селянських господарств по окремих областях з місцевих бюджетів [19].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, не можливо не погодитися з позицією про несистемність, вибірковість ставлення вітчизняного законодавця до регулювання правовідносин у сфері діяльності особистих селянських господарств в Україні. І лише останнім часом намітилася тенденція до зміцнення законодавчого забезпечення діяльності селянських господарств: віднесення до статусу зайнятості населення з наданням соціальної

захищеності, визначення організаційних засад ведення особистого селянського господарства та інше. Разом з тим, істотним правовим інструментом регулювання, на наш погляд, може стати прийняття Закону України «Про сільський зелений туризм», який би врегулював цей напрям туристичної галузі і тим самим заповнив прогалини у чинному законодавстві, визначив би усі базові дефініції, зокрема поняттям „сільський туризм” і „сільський зелений туризм”; розмежував би їх та виділив основні характеристики, доповнив би правове регулювання відносин на селі фінансовими, транспортними, будівельними нормами, нормами із правового забезпечення надання послуг харчування, які можуть здійснюватися з використанням продукції власного виробництва, дотримання якості готельних послуг та іншими необхідними нормами для повноцінного ведення сільського туризму в усіх його проявах. Також є очевидним і необхідність істотного посилення державної підтримки селянських господарств, як одного із чинників подальшого розвитку цієї галузі.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Черненко Д. С. Роль господарств населення у виробництві продукції тваринництва / Д. С. Черненко // Ефективна економіка. – 2015. – №3. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3924/>.
2. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003 № 742-IV // Офіційний вісник України. – 2003. - № 23. - Ст. 9.
3. Правовий висновок Верховного Суду України у справі про скасування рішень сільської ради, визнання державних актів на право приватної власності на земельну ділянку недійсними // [Електронний ресурс] Верховний суд України. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28documents%29/73C37BCF2942F2B7C2257E75004B7A46?OpenDocument&Highlight=0%B9>.
4. Єрмоленко В.М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні : автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук по спеціальності 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право / В.М. Єрмоленко // Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 35 с.
5. Про затвердження Порядку реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2013 р. № 198 // Офіційний вісник України. 2013. – № 26. – Ст. 10.
6. Чи можна будувати житловий будинок на землях, наданих для ведення особистого селянського господарства? // [Електронний ресурс] Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру. - Режим доступу: <http://land.gov.ua/pytannia-vidpovidi/zapytannia-vidpovidi-zvernennia-hromadian/96645-chy-mozhna-buduvaty-chytlovyuy-budynok-na-zemlyah-nadanyh-dlya-vedennya-osobystogo-selyanskogo-gospodarstva.html>.
7. Федеральный закон Российской Федерации «О личном подсобном хозяйстве», принят Государственной Думой РФ 21 июня 2003 года // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://roszakon.narod.ru/zakon/zph.htm>.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція): Закон України від 12.02.2015 № 191-VIII // Офіційний вісник України. – 2015. – № 25. – Ст. 7.
9. Носік В.В. Проблеми правового забезпечення розвитку сільського туризму / В.Носік, Т. Коваленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – №3 (77). – С. 37-46.
10. Аграрне право України: Підручник (В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк та ін. / За заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с.
11. Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» / За ред. канд. юрид. наук, доц. Носіка В.В. – К. : Кондор, 2004. – 249 с.
12. Курило В. І. До питання розмежування предметів аграрного та адміністративного права / В. І. Курило // Юридична Україна. – 2004. – № 5. – С. 45–48.
13. Бондар О. Місце контрольно-наглядової діяльності у сільському господарстві в предметі аграрного права / О. Г. Бондар // Підприємництво, господарство і право. – 2014. – № 8. – С. 41–44.
14. Козырь М. И. Советское сельскохозяйственное право: тенденции становления и развития / М. И. Козырь // Советского сударство и право. – 1973. – № 6. – С. 43–51.
15. Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: монографія / В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, В. М. Єрмоленко [та ін.]; за заг. ред. В. І. Семчика, П. Ф. Кулинича. – К.: Ред. журн. «Право України»; Х.: Право, 2013. – 372 с.
16. Аграрне право України: Підручник / В. З. Янчук, В. І. Андрійцев, С. Ф. Василюк та ін.; За ред. В. З. Янчука. – 2-е вид., перероб. та допов. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 720 с.
17. Про Державний бюджет України на 2015 рік: Закон України 28.12.2014 № 80// Офіційний вісник України. – 2015. - № 3. - Ст. 311.
18. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року: постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 // Офіційний вісник України. – 2007. - № 73. – Ст. 7.
19. Програма підтримки фермерських та особистих селянських господарств області "Годувальниця"

на 2010 - 2015 роки: розпорядження голови обласної державної адміністрації від 2 липня 2010 року № 278[Електронний ресурс] / Рівненська обласна державна адміністрація. – Режим доступу: <http://www.rv.gov.ua/sitenew/main/ua/catalog/item/1695.htm>.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Курило Володимир Іванович – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, Національний університет біоресурсів та природокористування України, завідувач кафедри адміністративного та фінансового права.

Гаєвець Марина Василівна – кандидат юридичних наук, Національний університет біоресурсів та природокористування України, доцент кафедри цивільного та господарського права.

УДК 37.013.42:376.58

АКТУАЛЬНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ САМОВИХОВАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ В ПРОЦЕСІ ЇХ ПЕРЕКОНАННЯ В УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Валерій ПЕТКОВ (Черкаси)

У статті досліджується зміст методу самовиховання засуджених. Розкривається поняття самовиховання та його основних елементів. Наголошено, що у самовихованні засуджених провідну роль відіграє вміння управляти собою, досягати поставленої перед собою мети, не втрачати стійкості переконання при тимчасових труднощах.

Зазначено, що самовиховання здійснюється різноманітними методами і в різних формах, але всі вони пов'язані і підконтрольні самосвідомості.

Ключові слова: самозвіт, самоконтроль, самодисципліна, самопримущення, самооцінка, самовиховання.

В статье исследуется содержание метода самовоспитания осужденных. Раскрывается понятие самовоспитания и его основных элементов. Отмечено, что в самовоспитании осужденных ведущую роль играет умение управлять собой, достигать поставленной перед собой цели, не теряют устойчивости убеждения при временных трудностях.

Отмечено, что самовоспитание осуществляется различными методами и в разных формах, но все они связаны и подконтрольны самосознанию.

Ключевые слова: самоотчет, самоконтроль, самодисциплина, самопринуждение, самооценка, самовоспитание.

The article examines the contents of the self-upbringing method of convicts. The concept of self-upbringing and its basic elements have been revealed. It is emphasized that in self-upbringing of convicts the leading role is played by the ability to control itself, to achieve the set goal, not to lose stability of conviction at temporary difficulties.

It is noted that self-upbringing is carried out in a variety of methods and in different forms, but they are all connected and controlled by self-consciousness.

Keywords: self-report, self-control, self-discipline, self-compulsion, self-evaluation, self-upbringing.

Постановка проблеми. Складність соціально-економічного розвитку України, певні проблеми морального виховання призвели до зростання злочинності, випадків протиправної поведінки громадян, до збільшення чисельності засуджених та закономірного підвищення психоемоційного навантаження на працівників кримінально-виконавчої системи України. Виконання оперативно-службових та профілактично-виховних функцій співробітниками установ виконання покарань проходить в особливих, часто в екстремальних, умовах діяльності: великі емоційно-вольові, інтелектуальні навантаження, висока динамічність діяльності, наявність певної загрози здоров'ю, а інколи навіть і життю, негативний вплив контакту з деградованими, психічно неврівноваженими особами засуджених та інше. В установах виконання покарань відбуваються непоодинокі випадки ускладнень криміногенної обстановки, групової непокори засуджених, їх нападів на співробітників та адміністрацію, хуліганських вчинків, самогубств та інших протиправних дій. Все це, загалом, негативно позначається на ефективності професійної діяльності, здоров'ї, особистісному розвитку співробітників установ виконання покарань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сутність і розвиток особистості як суб'єкта і об'єкта виховання та професійної діяльності досліджували такі провідні вчені, як Ю. Антонян, А. Асмолов, І. Бех, В. Давидов, Г. Костюк, О. Леонтьєв, Б. Ломов, В. Сухомлинський, С. Максименко, Н. Чепельєва, В. Шадртков та інші; положення про